

بررسی قرائت ابی بن کعب*

محسن رجبی قدسی** و فرزانه اکبرپناه بیلندی*** و مرتضی حاتمی نسب****

چکیده

اختلاف قرائت به عنوان واقعیتهی انکارناپذیر در عهد نبوی به سبب اختلاف لهجه و گویش مسلمانان آغاز شد. رسول خدا ﷺ به منظور فراهم آوردن زمینه بهتر، برای فهم زبان قرآن و اسلوب بیانی آن به صحابه اجازه دادند تا فهم و تدبیر خود از قرآن را در هنگام قرائت قرآن بیان و تبیین کنند. از این رو، در قرائات صحابه، کلمات و جملات توضیحی، تفسیری و تصریفی آنان به صورت مزجی (لا به لای عبارات و فرازهای قرآنی) گزارش شده است. با وجود اینکه پیامبر اکرم ﷺ به صحابه اجازه دادند که فهم خود از قرآن را هنگام قرائت و تلاوت آن بیان کنند؛ اما همواره تأکید داشتند که نباید آن را ثبت و وارد متن اصلی قرآن نمود. از ابی بن کعب، مَقْرئ و معلّم برجسته‌ی قرآن و صحابی رسول خدا ﷺ که چندین مرتبه قرآن را بر ایشان عرضه کرد، قرائات معتابیهی روایت شده که مقاله‌ی حاضر با گزارش آنها کوشیده است به دسته‌بندی آنها بپردازد.

کلید واژگان: قرائت قرآن، اختلاف قرائات، قرائات تفسیری، قرائات تصریفی، قرائت ابی بن کعب.

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۱۶ و تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۰۹/۱۵.

** استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم: rajabi@quran.ac.ir

*** کارشناسی ارشد دانشکده تربیت مدرس مشهد (نویسنده مسئول): farzaneh.akbarpanah@gmail.com

**** کارشناسی ارشد دانشکده علوم قرآنی آمل: morteza.hatami1122@gmail.com

مقدمه

از جمله مسائلی که از سده نخست هجری، توجه دانشمندان علم قرائت را به خود جلب نموده، پیدایش اختلاف قرائت در عرصه‌ی کتاب الهی بود. افزون بر اختلاف لهجه و گویش مسلمانان، فهم اسلوب بیانی قرآن و توضیح و تفسیر لابلای کلمات و فرازهای قرآنی را نیز می‌توان از عوامل اختلاف مسلمانان در قرائت قرآن دانست. چنان‌که زمینه‌های صدور روایت نزول قرآن بر هفت حرف به همین مسئله ناظر است؛ برای نمونه ابی‌بن‌کعب گوید: رسول خدا ﷺ سوره‌ای را بر من إقرأ کرد. در مسجد نشسته بودم که شنیدم فردی همان سوره را به نحوی قرائت می‌کند که با قرائت من اختلاف دارد. به او گفتم: چه کسی این سوره را به تو تعلیم داده است؟ گفت: رسول خدا ﷺ گفتم: نمی‌گذارم از من جدا شوی تا رسول خدا ﷺ وارد شود. پس او را نزد آن حضرت آوردم. گفتم: ای رسول خدا، این فرد همان سوره‌ای را که پیش از این به من تعلیم فرمودید، طوری قرائت می‌کند که با نحوه‌ی خواندن من تفاوت دارد! رسول خدا فرمود: اُبَیِّ بخوان! من سوره را خواندم. رسول خدا ﷺ گفت: احسنت. سپس به فرد دیگر فرمود: شما بخوان! او سوره را به همان گونه که مخالف قرائت من بود، خواند. رسول خدا ﷺ به او نیز احسنت گفت. سپس فرمود: «إِنَّهُ أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَفٍ كُلُّهَا شَافٍ كَافٍ»؛ همانا خداوند قرآن را بر هفت حرف نازل کرده است که همه آن‌ها شفاف‌بخش و بسنده‌اند (نسائی، سنن، ۱۳۴۸: ۲/۱۵۳).

پیامبر اکرم ﷺ می‌دانستند که در مقام فراگیری زبان قرآن، اختلاف در قرائت نه تنها هیچ آسیب و لطمه‌ای به قرآن و قرائت واحد آن وارد نمی‌سازد، بلکه موجب ترویج و تعمیم قرائت آن در میان مردم می‌شود (رجبی قدسی، آیین قرائت و کتابت قرآن کریم در سیره‌ی نبوی، ۱۳۸۹: ۲۱۰-۲۰۹). اختلاف قرائت در بین صحابه مشهور از جمله ابن مسعود، ابی‌بن‌کعب و... نیز نمایان است. مقاله حاضر در پی آن است که موارد اختلاف قرائت ابی‌بن‌کعب را با قرائت رایج که به قرائت حفص از عاصم مشهور است، بررسی کند.

صور اختلاف قرائات

اختلاف قرائت قاریان اشکال مختلفی دارد که عبارتند از:

- ۱- تغییر به زیاده در نص قرآن (اضافه کردن یک کلمه یا بیشتر)؛ مانند ﴿وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ...﴾ (کهف/ ۸۰) که به صورت ﴿وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ كَافِرًا أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ﴾ قرائت شده است.

- ۲- تغییر به زیاده در نص قرآن (اضافه کردن حرف)؛ مانند ﴿وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ...﴾ (بقره/ ۲۲۲) که به اضافه «تاء» و «تشدید» خوانده شده است «وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهَرْنَ...».
- ۳- تغییر به نقصان مانند ﴿مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ﴾ (فاتحه/ ۴) که به صورت «مَلِكِ يَوْمَ الدِّينِ» قرائت شده است.
- ۴- تغییر در اصل کلمه مانند ﴿إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيَلًا﴾ (مزل/ ۶) که ﴿إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَصَوَّبُ قِيَلًا﴾ خوانده شده است.
- ۵- تغییر در هیئت و اعراب کلمه مانند ﴿وَلَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ﴾ (بقره/ ۱۱۹) که «وَمَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ» قرائت شده است.
- ۶- تغییر در لهجه مانند ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ (اخلاص/ ۴) در قرائت با همزه «كُفُوًا» و یا با حذف همزه و سکون فاء «كُفُوا» قرائت شده است.
- ۷- تغییر در ترکیب آیات (تقدیم و تأخیر) مانند ﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ...﴾ (ق/ ۱۹) که به صورت ﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ بِالْحَقِّ الْمَوْتِ...﴾، یعنی تقدیم «الحق» به «الموت» قرائت شده است (غفاری، القرائات و الأحرف السبعة، ۱۴۳۳ق: ۳۵-۳۳).

شخصیت و جایگاه ابی بن کعب

ابی بن کعب از قبیله‌ی بنی نجار انصار، از اصحاب پیامبر ﷺ معروف به سید القراء که قرآن را بر پیامبر ﷺ عرضه کرد (ذهبی، تذکرة الحفاظ، ۱۹۹۸م: ۱/ ۱۸). وی را «ابوالمنذر» و «ابوالطفیل» می خواندند (ابن عبدالبر، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، ۱۴۱۲ق: ۱/ ۶۵)؛ و همچنین روایت شده است که رسول اکرم ﷺ او را «سید الانصار» لقب داد (حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ۱۹۹۰: ۳/ ۳۴۱). ابی بن کعب از کاتبان وحی بود (ابن عربی، قانون التأویل، ۱۹۸م/ ۵۴۵)، وی را می توان بنیان گذار مکتب تفسیری اهل مدینه دانست؛ چرا که مفسران عصر تابعین در مدینه غالباً از ابی بن کعب در امر تفسیر قرآن پیروی می کردند (فتح الهی و ذوالفقاری، تاریخ تفسیر قرآن کریم، ۱۳۸۶ش: ۸۱). در عهد رسول الله ﷺ ۴ نفر - ابی بن کعب، معاذ بن جبل، زید بن ثابت و ابوزید - قرآن را جمع کردند که همه ی آنها جزء انصار بودند (ابوشامه، المرشد الوجیز الی علوم تتعلق بالکتاب العزیز، ۱۳۹۵ق: ۳۷؛ نحاس، الناسخ و المنسوخ، ۱۴۰۸ق: ۴۸۰). قرائت ابی بن کعب به تأیید امام صادق علیه السلام رسیده و فرموده است: «ما قرآن را طبق قرائت ابی بن کعب می خوانیم» (کلینی، الکافی، ۱۴۱۳ق: ۲/ ۴۶۲).

قرائت ابی بن کعب

ردیف	نام سوره	آیه	قرائت حفص از عاصم	قرائت ابی بن کعب
۱	بقره	۲۰	كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ...	كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَرَوْا (سَعَوْا) فِيهِ... ^[۱]
۲	بقره	۶۱	أَتَسْتَبْدِلُونَ... أَهِيْطُوا مِصْرًا	أَتَسْتَبْدِلُونَ... أَهِيْطُوا مِصْرًا... ^[۲]
۳	بقره	۶۲	هَٰذَا وَ النَّصَارَى وَ الصَّابِئِينَ...	هَٰذَا وَ النَّصَارَى وَ الصَّابِئِينَ... ^[۳]
۴	بقره	۸۳	لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ...	لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ... ^[۴]
۵	بقره	۱۰۴	لَا تَقُولُوا رَاعِنَا...	لَا تَقُولُوا رَاعُونَا... ^[۵]
۶	بقره	۱۰۶	مَا تَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا...	مَا تَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِكُ... ^[۶]
۷	بقره	۱۱۱	إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى...	إِلَّا مَنْ كَانَ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا... ^[۷]
۸	بقره	۱۱۹	وَلَا تُسْئَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ	وَمَا تُسْأَلُ (وَلَنْ تُسْأَلَ) عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ ^[۸]
۹	بقره	۱۲۶	وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا...	وَمَنْ كَفَرَ فَمُتِّعُهُ قَلِيلًا... ^[۹]
۱۰	بقره	۱۳۲	يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى...	أَنْ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى... ^[۱۰]
۱۱	بقره	۱۵۸	أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا...	إِلَّا يَطَّوَّفَ بِهِمَا... ^[۱۱]
۱۲	بقره	۱۷۷	لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ...	لَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ... ^[۱۲]
۱۳	بقره	۱۸۸	وَتَذُلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ...	وَلَا تُذَلُّوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ... ^[۱۳]
۱۴	بقره	۱۹۶	فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ...	فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ فِي الْحَجِّ... ^[۱۴]
۱۵	بقره	۲۱۰	إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ...	إِلَّا إِذْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ وَالْمَلَائِكَةُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ... ^[۱۵]
۱۶	بقره	۲۱۳	كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ...	كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاجْتَلَفُوا فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ... ^[۱۶]
۱۷	بقره	۲۲۶	يُولُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرْبُصُ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُ فِيهِنَّ...	يُقْسِمُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرْبُصُ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُ فِيهِنَّ... ^[۱۷]
۱۸	بقره	۲۲۹	إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يَقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ...	إِلَّا أَنْ يَظُنَّ أَلَّا يَقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ... ^[۱۸]
۱۹	بقره	۲۳۸	وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَى وَ قُومُوا...	وَالصَّلَاةَ الْوُسْطَى وَ الصَّلَاةَ الْعَصْرَ وَ قُومُوا... ^[۱۹]

ردیف	نام سورہ	آیہ	قرأت حفص از عاصم	قرأت ابی بن کعب
۲۰	بقرہ	۲۴۰	وَّيَذُرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ...	وَّيَذُرُونَ أَزْوَاجًا فَصْنَاعَ لِأَزْوَاجِهِمْ... ^[۲۰]
۲۱	بقرہ	۲۴۹	كَمْ مِنْ فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ...	كَأَيِّنْ مِنْ فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ... ^[۲۱]
۲۲	بقرہ	۲۵۹	لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ...	لَهُ قِيلَ لَهُ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ... ^[۲۲]
۲۳	بقرہ	۲۷۸	وَذُرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا...	وَذُرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا... ^[۲۳]
۲۴	بقرہ	۲۸۱	وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ...	وَاتَّقُوا يَوْمًا تُصِيرُيُونَ... ^[۲۴]
۲۵	آل عمران	۷	وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ...	وَيَقُولُ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ... ^[۲۵]
۲۶	آل عمران	۱۷۵	يَخَوْفُ أَوْلِيَاءَهُ...	يَخُوفُكُمْ بِأَوْلِيَاءِهِ... ^[۲۶]
۲۷	نساء	۱۹	إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ...	إِلَّا أَنْ يَفْحَشْنَ عَلَيْكُمْ... ^[۲۷]
۲۸	نساء	۲۴	فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ...	فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَآتُوهُنَّ... ^[۲۸]
۲۹	نساء	۶۶	مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ...	مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ... ^[۲۹]
۳۰	نساء	۷۹	فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ...	فَمِنْ نَفْسِكَ وَأَنَا كَتَبْتُهَا عَلَيْكَ وَأَرْسَلْنَاكَ... ^[۳۰]
۳۱	نساء	۹۰	مِيثَاقُ أَوْ جَاؤُكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ...	مِيثَاقُ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ... ^[۳۱]
۳۲	نساء	۱۰۱	مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ...	مِنَ الصَّلَاةِ أَنْ يُفْتِنَكُمْ... ^[۳۲]
۳۳	نساء	۱۰۲	أُمْتِعْتَكُمْ فَيَمِيلُونَ...	أُمْتِعْتَكُمْ فَيَمِيلُوا... ^[۳۳]
۳۴	نساء	۱۱۹	وَلَأَصْلَحَنَّهُمْ وَلَا مَنِّيَهُمْ...	وَأَصْلَحِهِمْ وَأَمْنِيَهُمْ... ^[۳۴]
۳۵	نساء	۱۲۹	فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ...	فَتَذَرُوهَا كَالْمَسْجُونَةِ... ^[۳۵]
۳۶	نساء	۱۳۵	غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا...	غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمْ... ^[۳۶]
۳۷	نساء	۱۴۱	وَنَمْنَعُكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ...	وَمَنْعْنَاكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ... ^[۳۷]
۳۸	نساء	۱۵۹	بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ...	بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِمْ... ^[۳۸]
۳۹	نساء	۱۶۴	وَرُسُلًا لَمْ تَقْضُصْهُمْ عَلَيْكَ...	وَرُسُلًا لَمْ تَقْضُصْهُمْ عَلَيْكَ... ^[۳۹]
۴۰	مائده	۴۷	وَلْيُخْجَكُم...	وَلِنْ أَحْكَم... ^[۴۰]
۴۱	مائده	۵۷	مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكَفَّارَ أَوْلِيَاءَ...	مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الْكَفَّارَ أَوْلِيَاءَ... ^[۴۱]
۴۲	مائده	۶۰	وَعَبَدَ الطَّاغُوتِ...	وَعَبَدُوا الطَّاغُوتِ... ^[۴۲]
۴۳	مائده	۶۹	وَالصَّابِغُونَ وَالتَّنَاصُي...	وَالصَّابِغِينَ وَالتَّنَاصُي... ^[۴۳]
۴۴	مائده	۸۹	فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةٌ...	فَصُومُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مِتَابَعَاتٍ... ^[۴۴]
۴۵	مائده	۱۱۸	إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ...	إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَعِبَادُكَ... ^[۴۵]

ردیف	نام سوره	آیه	قرائت حفص از عاصم	قرائت ابی بن کعب
۴۶	انعام	۱۰۹	وَمَا يَشْعُرْكُمْ أَنُّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ	لَعَلَّهَا إِذَا جَاءَتْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ^[۴۶]
۴۷	انعام	۱۱۱	كُلُّ شَيْءٍ قَبْلًا...	كُلُّ شَيْءٍ قَبِيلًا... ^[۴۷]
۴۸	انعام	۱۳۸	حَزْتُ حِجْرًا...	حَزْتُ حِجْرًا... ^[۴۸]
۴۹	اعراف	۲۲	أَلَمْ أَنُهَاكُمْ عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَ أَقُلُّ لَكُمْ...	أَلَمْ تُنْهِنِي عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَ قِيلَ لَكُمْ... ^[۴۹]
۵۰	اعراف	۲۶	لِبَاسِ الثَّمَرِ ذَلِكَ خَيْرٌ ذَلِكَ مِنْ...	لِبَاسِ الثَّمَرِ ذَلِكَ خَيْرٌ ذَلِكَ مِنْ... ^[۵۰]
۵۱	اعراف	۳۰	فَرِيقًا هَدَى وَ فَرِيقًا حَقَّ...	فَرِيقَيْنِ فَرِيقًا هَدَى وَ فَرِيقًا حَقَّ... ^[۵۱]
۵۲	اعراف	۳۵	إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ...	إِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ... ^[۵۲]
۵۳	اعراف	۱۱۷	فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ	فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ ^[۵۳]
۵۴	اعراف	۱۲۷	فِي الْأَرْضِ وَ يَذَرُكَ وَ آلِهَتِكَ...	فِي الْأَرْضِ وَ قَدْ تَرَكُوكَ أَنْ يَعْبُدُوكَ... ^[۵۴]
۵۵	اعراف	۱۴۶	لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَ... يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا...	لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَ... يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا... ^[۵۵]
۵۶	اعراف	۱۴۹	قَالُوا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَ يُغْفِرْ لَنَا...	قَالُوا رَبَّنَا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا وَ يُغْفِرْ لَنَا... ^[۵۶]
۵۷	اعراف	۱۷۰	وَ الَّذِينَ يَمَسُّونَ...	وَ الَّذِينَ يَمَسُّونَ... ^[۵۷]
۵۸	انفال	۱	يَسْخُلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ...	يَسْخُلُونَكَ الْأَنْفَالِ... ^[۵۸]
۵۹	توبه	۵۷	أَوْ مَدْخَلًا...	أَوْ مَدْخَلًا... ^[۵۹]
۶۰	يونس	۲۷	كَأَنَّمَا أَغْشَيْتُ وَجُوهَهُمْ قِطْعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا...	كَأَنَّمَا يَغْشَى وَجُوهَهُمْ قِطْعٌ مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمٌ... ^[۶۰]
۶۱	يونس	۵۸	فَلْيَفْزَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ	فَأَفْزَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ^[۶۱]
۶۲	يونس	۸۱	مَا جِئْتُمْ بِهِ السَّحَرُ...	مَا أَتَيْتُمْ بِهِ السَّحَرُ... ^[۶۲]
۶۳	يونس	۹۲	فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ...	فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ... ^[۶۳]
۶۴	يونس	۹۸	فَلَوْ لَا كَانَتْ قُوَّةٌ...	فَهَلَا كَانَتْ قُوَّةٌ... ^[۶۴]
۶۵	هود	۲۸	فَعَمِيَتْ عَلَيْكُمْ...	فَعَمَاهَا عَلَيْكُمْ... ^[۶۵]
۶۶	يوسف	۷	وَ إِخْوَتِهِ آيَاتٍ لِلنَّاسِ لِيُنْذِرَ	وَ إِخْوَتِهِ عِبْرَةً لِلنَّاسِ لِيُنْذِرَ ^[۶۶]
۶۷	يوسف	۱۰	فِي غِيَابَتِ الْحُبِّ...	فِي غَيْبَةِ الْحُبِّ... ^[۶۷]
۶۸	يوسف	۱۸	فَصَبْرٌ جَمِيلٌ...	فَصَبْرًا جَمِيلًا... ^[۶۸]
۶۹	يوسف	۹۰	قَالُوا أَإِنَّكَ لَأَنْتَ يُسُفُّ...	قَالُوا أَوَ أَنْتَ يُوسُفُ... ^[۶۹]
۷۰	رعد	۱۱	لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ...	لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ رَقِيبٌ مِنْ خَلْفِهِ... ^[۷۰]

ردیف	نام سوره	آیه	قرائت حفص از عاصم	قرائت ابی بن کعب
۷۱	رعد	۴۲	وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ...	وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا... ^[۷۱]
۷۲	نحل	۱۱	الرِّزْقِ وَالرَّيْثُونَ وَالتَّخِيلَ وَالْأَعْنَابُ...	الرِّزْقِ وَالرَّيْثُونَ وَالتَّخِيلَ وَالْأَعْنَابُ... ^[۷۲]
۷۳	نحل	۳۷	فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يَضِلُّ...	فَإِنَّ اللَّهَ لَا هَادِيَ لِمَنْ أَضَلَّ اللَّهُ... ^[۷۳]
۷۴	نحل	۱۱۲	لِبَاسِ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ...	لِبَاسِ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ... ^[۷۴]
۷۵	اسراء	۷	لَيْسُوا أَوْجُوهَكُمْ...	لَيْسُوا عَنْ لَيْسِيَّاءَ، لَيْسُوا أَوْجُوهَكُمْ... ^[۷۵]
۷۶	اسراء	۱۳	فِي عُنُقِهِ وَنُخِرِجْ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ...	فِي عُنُقِهِ يَقْرَأُ (يَقْرُؤُ) يَوْمَ الْقِيَامَةِ... ^[۷۶]
۷۷	اسراء	۱۶	قَرْيَةٍ أَمَرْنَا مُنْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا...	قَرْيَةٍ بَعَثْنَا فِيهَا أَكْبَارَ مُجْرِمِيهَا فَمَكْرُوا فِيهَا... ^[۷۷]
۷۸	اسراء	۲۳	وَقَضَىٰ رَبُّكَ...	وَقَصَىٰ رَبُّكَ... ^[۷۸]
۷۹	اسراء	۳۳	فَلَا يَسْرِفْ فِي الْقَتْلِ...	فَلَا يَسْرِفُوا فِي الْقَتْلِ... ^[۷۹]
۸۰	اسراء	۳۸	كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ...	كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ... ^[۸۰]
۸۱	اسراء	۱۰۲	وَإِنِّي لَأَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُورًا	وَإِنْ إِخَالِكَ يَا فِرْعَوْنَ لِمَثْبُورًا ^[۸۱]
۸۲	كهف	۳۸	لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي...	لَكِنْ أَنَا هُوَ اللَّهُ رَبِّي... ^[۸۲]
۸۳	كهف	۴۴	هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ...	هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ الْحَقِّ لِلَّهِ... ^[۸۳]
۸۴	كهف	۴۷	وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ...	وَيَوْمَ سَيِّرَتِ الْجِبَالَ... ^[۸۴]
۸۵	كهف	۵۵	قُبُلًا	قُبُلًا ^[۸۵]
۸۶	كهف	۷۹	يَأْخُذُ كُلُّ سَفِيَةٍ غَضْبًا	يَأْخُذُ كُلُّ سَفِيَةٍ صَالِحَةٍ غَضْبًا ^[۸۶]
۸۷	كهف	۸۰	فَخَشِينَا أَنْ يُوهَبَهُمَا...	فَخَافَ رَبُّكَ أَنْ يَرْهَبَهُمَا... ^[۸۷]
۸۸	كهف	۱۰۲	أَفَحَسِبَ...	أَفَحَسِبَ... ^[۸۸]
۸۹	مريم	۸	عَتِيَا	عِيسَى ^[۸۹]
۹۰	مريم	۳۴	الَّذِي فِيهِ يُمَتَّرُونَ	الَّذِي كَانَ النَّاسُ فِيهِ يُمَتَّرُونَ ^[۹۰]
۹۱	مريم	۳۶	وَإِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ...	إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ... ^[۹۱]
۹۲	مريم	۶۷	أَوْ لَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ...	أَوْ لَا يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ... ^[۹۲]
۹۳	طه	۱۳	وَ أَنَا اخْتَرْتُكَ...	وَإِنِّي اخْتَرْتُكَ... ^[۹۳]
۹۴	طه	۱۵	أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ...	أُخْفِيهَا مِنْ نَفْسِي فَكَيْفَ أَظْهَرُكُمْ عَلَيْهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ... ^[۹۴]
۹۵	طه	۳۱ ۳۲	أَشْدُّ بِهِ أُزْرَىٰ * وَأَشْرَكُهُ فِي أَمْرِي	أَشْدُّ بِهِ أُزْرَىٰ * وَأَشْدُّ بِهِ أُزْرَىٰ ^[۹۵]
۹۶	طه	۶۳	إِنْ هَذَا لَسَاحِرَانِ...	إِنْ ذَاكَ لَسَاحِرَانِ... ^[۹۶]
۹۷	طه	۸۱	وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ...	وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ وَلَا يَحِلَّ عَلَيْكُمْ... ^[۹۷]

ردیف	نام سوره	آیه	قرائت حفص از عاصم	قرائت ابی بن کعب
۹۸	انبیاء	۹۸	حَصَبُ جَهَنَّمَ ...	حَطَبُ جَهَنَّمَ... ^[۹۸]
۹۹	حج	۳۶	عَلَيْهَا صَوَائِفٌ...	عَلَيْهَا صَوَائِفِي... ^[۹۹]
۱۰۰	حج	۷۸	هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ...	اللَّهُ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ... ^[۱۰۰]
۱۰۱	مؤمنون	۸۵	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ...	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ لِلَّهِ لِلَّهِ... ^[۱۰۱]
۱۰۲	نور	۲۵	يُوقِيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ...	يُوقِيهِمُ اللَّهُ الْحَقَّ دِينَهُمْ... ^[۱۰۲]
۱۰۳	نور	۳۵	مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ...	مِثْلُ نُورِ مَنْ آمَنَ بِهِ... ^[۱۰۳]
۱۰۴	نور	۶۰	أَنْ يَصْعَنَ ثِيَابَهُنَّ...	أَنْ يَصْعَنَ مِنْ ثِيَابِهِنَّ... ^[۱۰۴]
۱۰۵	فرقان	۶۲	أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ...	أَرَادَ أَنْ يَتَذَكَّرَ... ^[۱۰۵]
۱۰۶	شعراء	۶۴	وَأُزْلِفْنَا ثُمَّ الْآخَرِينَ	وَأُزْلِفْنَا ثُمَّ الْآخَرِينَ ^[۱۰۶]
۱۰۷	شعراء	۸۶	وَأَغْفِرْ لِأَبِي...	وَأَغْفِرْ لِأَبَوِي... ^[۱۰۷]
۱۰۸	نمل	۸	نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ...	نُودِيَ وَإِنْ بُورِكَ النَّارِ... ^[۱۰۸]
۱۰۹	نمل	۲۵	أَلَّا يَسْجُدُوا... وَ مَا تُعْلِنُونَ	أَلَّا تَسْجُدُونَ لِلَّهِ الَّذِي يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَ مَا تُعْلِنُونَ ^[۱۰۹]
۱۱۰	نمل	۳۰	وَ إِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ	وَ أَنْ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ^[۱۱۰]
۱۱۱	نمل	۶۶	بَلِ ادَّارَكَ...	بَلِ تَعَارَكَ... ^[۱۱۱]
۱۱۲	نمل	۸۲	تُكَلِّمُهُمُ أَنْ النَّاسِ...	تُكَلِّمُهُمُ أَنْ النَّاسِ... ^[۱۱۲]
۱۱۳	قصص	۳۴	رِذَاءً يَصْدُقُونِي...	رِذَاءً يَصْدُقُونِي... ^[۱۱۳]
۱۱۴	عنكبوت	۲۵	مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ...	مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنَّمَا مَوَدَّةَ بَيْنِهِمْ... ^[۱۱۴]
۱۱۵	احزاب	۶	أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ...	أُمَّهَاتُهُمْ وَ هُوَ أَبُّ لَهُمْ... ^[۱۱۵]
۱۱۶	احزاب	۵۰	إِنْ وَهَبْتُ...	أَنْ وَهَبْتُ... ^[۱۱۶]
۱۱۷	زمر	۱	-	اول سوره «حم» اضافه شده است ^[۱۱۷]
۱۱۸	زمر	۳	أُولِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ...	أُولِيَاءَ قَالُوا مَا نَعْبُدُهُمْ... ^[۱۱۸]
۱۱۹	زخرف	۱۹	الْمَلَائِكَةُ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ...	الْمَلَائِكَةُ عِبَادُ الرَّحْمَنِ... ^[۱۱۹]
۱۲۰	زخرف	۵۳	أَسْوَرَةً...	أَسَاوِرَةً... ^[۱۲۰]
۱۲۱	زخرف	۵۸	أَ إِلَهُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ...	أَ إِلَهُنَا خَيْرٌ أَمْ هَذَا... ^[۱۲۱]
۱۲۲	زخرف	۶۱	وَ إِنَّهُ لَعَلَّمُ لِلشَّاعَةِ...	وَ إِنَّهُ لَذِكْرٌ لِلشَّاعَةِ... ^[۱۲۲]
۱۲۳	جاثیه	۵	آيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ	لَايَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ^[۱۲۳]
۱۲۴	فتح	۱۶	أَوْ يَسْلُمُونَ...	أَوْ يَسْلُمُوا... ^[۱۲۴]
۱۲۵	فتح	۲۶	الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ...	الْجَاهِلِيَّةِ وَلَوْ حَمِيمٍ كَمَا حَتَمُوا لَفَسَدَ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ فَأَنْزَلَ... ^[۱۲۵]
۱۲۶	ق	۱۹	وَ جَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ...	وَ جَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ الْمَوْتِ... ^[۱۲۶]

ردیف	نام سوره	آیه	قرائت حفص از عاصم	قرائت ابی بن کعب
۱۲۷	سبأ	۲۴	إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى...	إِيَّاكُمْ لِأَمَّا عَلَىٰ هُدًى... ^[۱۲۷]
۱۲۸	یس	۴۹	يَخْصِمُونَ	يَخْتَصِمُونَ ^[۱۲۸]
۱۲۹	یس	۵۲	مَنْ بَعَثْنَا مِنْ مَرْقَدْنَا...	مَنْ هَبْنَا مِنْ مَرْقَدْنَا... ^[۱۲۹]
۱۳۰	ص	۱	ص	صَادِ ^[۱۳۰]
۱۳۱	واقعه	۲۲	وَ حُورٌ عِينٌ	وَ حُورًا عِينًا ^[۱۳۱]
۱۳۲	حدید	۱۳	لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا...	لِلَّذِينَ آمَنُوا (أَخْرُونَا، مَهْلُونَا، أَرْجُونَا)... ^[۱۳۲]
۱۳۳	حدید	۱۸	إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ...	إِنَّ الْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ... ^[۱۳۳]
۱۳۴	مجادله	۲	الَّذِينَ يَظَاهَرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ...	الَّذِينَ يَتَظَاهَرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ... ^[۱۳۴]
۱۳۵	جمعه	۹	فَاسْعَوْا...	فَاصْعَوْا... ^[۱۳۵]
۱۳۶	منافقون	۱۰	أَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ	أَكُونْ مِنَ الصَّالِحِينَ ^[۱۳۶]
۱۳۷	قلم	۵۱	كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِأَبْصَارِهِمْ...	كَفَرُوا وَ أَرْزَقْنَا ثُمَّ الْآخِرِينَ... ^[۱۳۷]
۱۳۸	الحاقه	۹	وَمَنْ قَبْلَهُ...	وَمَنْ مَعَهُ... ^[۱۳۸]
۱۳۹	مدثر	۳۶	نَذِيرًا لِلْبَشَرِ	نَذِيرٌ لِلْبَشَرِ ^[۱۳۹]
۱۴۰	انسان	۱۴	وَدَانِيَةً...	وَدَانٍ... ^[۱۴۰]
۱۴۱	تکویر	۸	سُيِّلَتْ	سَيِّلَتْ ^[۱۴۱]
۱۴۲	اعلی	۱	سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى	سُبِّحَانَ رَبِّي الْأَعْلَى ^[۱۴۲]
۱۴۳	اعلی	۱۶	بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا...	بَلْ أَنْتُمْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ^[۱۴۳]
۱۴۴	الغاشیه	۱۷	إِلَى الْإِبِلِ...	إِلَى الْإِبِلِ... ^[۱۴۴]
۱۴۵	فجر	۲۷	يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ	يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْآمِنَةُ الْمُطْمَئِنَّةُ ^[۱۴۵]
۱۴۶	بینه	۲	رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ...	رَسُولًا مِنَ اللَّهِ... ^[۱۴۶]
۱۴۷	عادیات	۹	إِذَا بُعِثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ	إِذَا يُخْبَرُ مَا فِي الْقُبُورِ ^[۱۴۷]

بررسی قرائت ابی بن کعب

۱۲۲ قرائت ابی تحت تأثیر عوامل متفاوت، اختلافاتی با مصحف رایج دارد، طبق بررسی های صورت گرفته مهم ترین این عوامل عبارتند از:

۱. اختلاط تفسیر با نص قرآن

صحابه ی فداکار رسول خدا ﷺ هرگز اجازه نمی دادند تفسیرهایی که از ایشان در تبیین آیات قرآن شنیده بودند، به فراموشی سپرده شود. این امر سبب می شد که صحابه در حفظ بیانات

رسول خدا ﷺ به مثابه کلام خدا تلاش نمایند. پاره‌ای از این تلاش‌های خالصانه، این گونه ظهور پیدا کرد که تفاسیر نیز در کنار آیات مربوطه درج گردد و این امر در گذر زمان از یک سو موجب توهم تحریف در قرآن و از سوی دیگر موجب بروز اختلاف در قرائت قرآن گردید (کلانتری، عوامل اختلاف قرائات قرآن کریم، ۱۳۷۷ش: ۱۱۳).

علامه عسکری، روایاتی را ذکر می‌کند که مؤید این مطلب است: «انّ کلاً من أمّ المؤمنین عایشه و أمّ المؤمنین حفصه امرتا الکاتب الذی یکتب لهما المصحف اذا بلغ فی کتابته قوله تعالی: (و الصلوة الوسطی) يؤذنهما فلما بلغها و آذنهما أمرتاه أن یکتب بعدها (و صلاة العصر) انهما لم تقصدا من ذالک أن و صلاة العصر جزء من الایة و انما ارادتا و صلاة العصر تفسیر (للصلاة الوسطی)» (عسکری، القرآن الکریم و روایات المدرستین، ۱۴۱۶ق: ۲/ ص ۱۸۹).

همان گونه که واضح است آوردن این تفاسیر در لابه‌لای آیات قرآن به قصد اضافه کردن چیزی بر نصّ قرآن نبوده، بلکه فقط برای حفظ تفسیری بوده که از شخص پیامبر ﷺ رسیده بود. از آنجا که همه‌ی مصاحف حاوی این گونه تفاسیر نبود، این امر باعث شد که بین مصاحف گوناگون اختلافاتی پدید آید و هر کدام واجد جملاتی باشند که مصاحف دیگر فاقد آنها بود و بعدها عده‌ای خیال کردند که در قرآن تحریفی صورت گرفته است و از سوی دیگر قرائت‌ها هم دچار اختلاف گردید. آیت الله معرفت اکثر قرائت‌های منسوب به ابن مسعود و ابی‌بن کعب را از همین دست شمرده است. وی بیان می‌کند: «این گروه از قاریان گاه با افزودن کلماتی در حین قرائت یا تغییر لفظی به لفظ دیگر، آیاتی را به قصد تفسیر قرائت کرده‌اند، ولی قاریان نسل‌های سال بعد آنها را به‌عنوان قرائت نص تلقی نموده‌اند، در حالی که مقصود آنان بیان تفسیری بوده است» (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۶ق: ۲/ ۴۲). ابولیلہ بیان می‌کند: «امثال این زیادات، به‌عنوان تفسیر آیه در مصحف‌ها درج شده است نه قرائت، برای همین عمر بن خطاب درباره‌ی زیادت در قرائت ابن‌زبیر در آیه ۱۰۴ سوره آل‌عمران گفت: نمی‌دانم آیا قرائت بود یا تفسیر» (ابولیلہ، القرآن الکریم من المنظور الاستشرافی، ۱۴۲۳ق: ۱۷۹).

زرکشی نیز از کتاب فضائل القرآن ابوعبید چنین نقل می‌کند: «إنّ القصد من القراءة الشاذة تفسیر القراءة المشهورة و تبیین معانیها» (زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱۳۷۶ق: ۱/ ۴۸۶؛ سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۳۹۴ق: ۱/ ۲۷۵)؛ «اساساً منظور از قرائت شاذ همان تفسیر قرائت مشهور و بیان معانی آنها است (نه عرضه یک قرائت جدید)».

همچنین ابن کثیر پس از نقل قرائتی غیر مشهور از ابن عباس در مورد آیه ۲۴ سوره یونس که با اضافاتی در متن آیه همراه بود، می نویسد: «هذه قراءة غريبة و كأنها زیدت للتفسير»؛ (ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۹ق: ۴/ ۲۲۸) «این قرائت غریبی است، ولی گویا به عنوان تفسیر بر نص اضافه شده است».

از این رو، بخشی از اختلافات قرائت ابی مربوط به اضافات تفسیری بوده است که وی برای روشن شدن آیه، مطالبی را اضافه می کند تا معنای مبهم روشن شود، برای نمونه:

۱- ابی بن کعب عبارت «فاختلفوا» را به آیه اضافه کرده است: ﴿كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُوا فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ﴾ (بقره/ ۲۱۳) و این اضافه از روی مفهوم منطقی است و بیانگر این است که مردم امتی واحد بودند؛ اما آن زمان که در مسائل مختلف با هم اختلاف کردند، خداوند انبیاء را برای هدایت آنان مبعوث کرد (گلدزیهر، گرایش های تفسیری در میان مسلمانان، ۱۳۹۳: ۳۹).

۲- اضافه کردن عبارت «متتابعات» به آیه ﴿فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَاتٍ فِي الْحَجِّ...﴾ (بقره/ ۱۹۶) نظر به این که پی در پی بودن سه روز روزه واجب است، آن را با این اضافه توضیح داده اند (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۶ق: ۱/ ۳۲۵).

۳- عبارت ﴿يَا بَنِي إِدْنِ اللَّهُ اصْطَفَى...﴾ (بقره/ ۱۳۲) را به صورت «لَنْ يَأْتِيَنَّكَ اللَّهُ...» قرائت نموده است؛ فراء بیان می کند: «نصیحت و توصیه مانند قول است و هر کلامی که به قول برگردد، دخول «آن» بر آن جایز است» (قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ۱۹۵۴ق: ۲/ ۱۳۶).

۴- ابی عبارت «الی أجل مسمى» را به آیه اضافه کرده است: ﴿فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاتَوْهُنَّ أَجُوْرَهُنَّ فَرِيْضَةً...﴾ (نساء/ ۲۴) و این قسمت اضافه شده است تا از آن جواز ازدواج موقت گرفته شود (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۶ق: ۱/ ۳۲۵).

۵- در سوره یوسف به جای ﴿غِيَابَتِ الْجُبِّ...﴾ (یوسف/ ۱۰) «غیبه» خوانده شده است؛ غیابت یعنی محلی که ساکن خود را مخفی و نهان می کند. غیبه نیز مصدر است و به معنای غیابه استعمال می شود (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق: ۱۱/ ۱۰۵). ابن خالویه قرائت مفرد را اختیار می کند با این استدلال که برادران یوسف، او را در یک موضع واحد از چاه افکندند و جسم واحد، دو یا چند مکان را اشغال نمی کند (ابن خالویه، اعراب القرائات السبع و عللها، ۱۴۱۳ق: ۱/ ۳۰۱).

۶- عبارت ﴿وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِيْنَةٍ غَضْبًا﴾ (کهف/ ۷۹) را «وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِيْنَةٍ صَالِحَةٍ غَضْبًا» قرائت کرده است (زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بی تا: ۱/ ۱۶۳).

۷- عبارت «مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ...» (نور/ ۳۵) را «مِثْلُ نُورٍ مَنْ آمَنَ بِهِ...» قرائت کرده است (قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ۱۴۱۵ق: ۳۰۷؛ زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۱۴۲۹ق: ۳/ ۲۴۲؛ فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۱۴۲۰ق: ۲۳/ ۳۸۷)؛ ابی بن کعب مرجع ضمیر را مشخص نموده و بیان می کند: هاء در «نوره» به مؤمن بر می گردد و تقدیرش مثل نور کسی که در قلبش هدایت خداست (طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۳۱ق: ۷/ ۴۳۷-۴۳۶).

۲. اجتهاد شخصی

باز بودن باب اجتهاد، یکی دیگر از عواملی است که موجب بروز اختلاف در قرائت قرآن کریم گردیده است. اجتهاد کردن از همان ابتدا در میان بعضی از صحابه رواج داشته و این امر در عصرهای متأخر نیز ادامه یافته است. چنانچه روایاتی این موضوع را تأیید می کنند: «قال السیوطی بتفسیر: ﴿ما ننسخ من آیه أو ننسها﴾ (بقره/ ۱۰۶): اخرج عبدالرزاق و سعید بن منصور و ابوداود فی ناسخه و ابنه فی المصاحف و النسائی و ابن جریر و ابن منذر و ابن ابی حاتم و الحاكم و صححه عن سعد بن أبی وقاص، انه قرأ: (ما ننسخ من آیه أو ننسها)، فقیل له: انّ سعید ابن المسیب یقرأ: ننسها، فقال سعد: انّ القرآن لم ینزل علی المسیب ولا علی آل المسیب، قال الله: ﴿منقرئک فلا تنسی﴾ (اعلیٰ/ ۶)، ﴿واذکر ریک اذا نسیت﴾ (کهف/ ۲۴)» (عسکری، القرآن الکریم و روایات المدرستین، ۱۴۱۶ق: ۲/ ۱۹۳).

اجتهاد و قیاس در تغییر لفظ قرآن کریم در این روایت به طور صریح آمده است. علامه عسکری بیان می کند: «از حدیث مذکور متوجه می شویم که ریشه ی اجتهادی که به صحابه نسبت داده شده، در تحریف کلمه (ننسها) به (ننساها)، آمدن (تنسی) و (نسیت) در دو آیه دیگر و قیاس این مورد بر آن دو مورد است» (همان).

این گونه اجتهادهای شخصی و تبعات آن در نسل های بعد در روایت دیگری نمایان تر است: «رووا انه اجتهد کل من ام المؤمنین عایشة و الخلیفة عثمان، فقالا فی (انّ هذان لساحران): (انّ هذین لساحران) و تبعهم علی ذلک الحسن و سعید بن جبیر و ابراهیم النخعی و غیر هم من التابعین و من القراء عیسی بن عمرو و عاصم و غیرهما من العلما» (همان: ۱۹۴).

این عامل در قرائت ابی بن کعب به عنوان صحابه رسول خدا ﷺ نیز وجود داشت، گرچه رسول خدا ﷺ هماره تأکید می نمود؛ این عمل تنها جهت فهم قرآن و آسان سازی آن برای قرآن آموزان است و هرگز نباید به نص قرآن وارد گردد و صحابه هم این قرائت را از نص اصلی قرآن جدا می کردند.

از این رو ابی بن کعب بنا بر اجتهاد شخصی خود، در جهت فهم و آسان سازی قرآن برخی از آیات را متفاوت از قرائت مشهور تلاوت نموده است، چنانچه گاه در بعضی از آیات، واژه های مترادف را جایگزین عبارات قرآنی نموده است برای نمونه:

۱- عبارت «مَشَوْا فِيهِ...» (بقره/ ۲۰) را «سَعَوْا فِيهِ» قرائت نموده است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۶ق: ۱/ ۳۲۵؛ زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱۳۷۶ق: ۱/ ۲۲۰).

۲- در سوره بقره به جای «وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ...» (بقره/ ۲۸۱)، «تُصِيرُونَ» قرائت شده است؛ باید دانست که این دو واژه هم معنی هستند، چنان که لغت شناسان «صَيَّرَ» را چنین معنا می کنند: رجوع، انتقال، تحوّل (قرشی بنابی، قاموس قرآن، ۱۳۷۱ش: ۴/ ۱۶۸)؛ و معنی «رجع»، بازگرداندن و تکرار کردن است (راغب اصفهانی، المفردات فی الفاظ القرآن، ۱۴۱۲ق: ۳۴۲).

۳- «فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ...» (نساء/ ۱۲۹) را «فَتَذَرُوهَا كَالْمَسْجُونَةِ...» قرائت کرده است (فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳ق: ۱/ ۲۹۱).

۴- تلاوت «فَامْضُوا» به جای «فَاسْعُوا» «إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ...» (جمعه/ ۹)؛ «به سوی ذکر خدا بشتابید»؛ المضی، السعی و الذهاب در معنی واحد هستند (فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳ق: ۳/ ۱۵۶).

۳. اختلاف لهجه

یکی دیگر از عوامل اختلاف قرائت، اختلاف لهجه است. چنانکه بعضی از محققان، سرچشمه ی اختلاف قرائت را تنها همین عمل دانسته اند و می گویند: «منشأ قرائت های گوناگون، اختلاف در لهجه ها و کیفیت تکلم و نحوه ادای کلمات از تفخیم، ترقیق، اماله، ادغام، اظهار، اشباع، مدّ، قصر، تشدید، تخفیف و ... است» (القطان، مباحث فی علوم القرآن، ۱۴۲۱ق: ۱۷۳-۱۷۲).

اگر چه خلاصه کردن، منشأ قرائات متعدد در عامل تعدد لهجه ها، به هیچ وجه مورد قبول نیست؛ اما این امر حاکی از تأثیر شدید این عامل در اختلاف قرائات قرآن است.

ابن جنی می گوید: «قرأ أعرابی بالحرم علی ابن حاتم السجستانی (طیبی لهم و حسن مآب) فقال له: طوبی، فقال: طیبی فعاد ابوحاتم یصلحها له مرّة بعد أخرى قائلا: طوبی فقال الأعرابی طیبی فأصر ابوحاتم علی اصلاحها بالواو والأعرابی یمتنع عن نطقها كما هی فی القرآن ویستمر علی لحنه طی طی فلم یؤثر فیہ التلقین ولا ثنی طبعه عن التماس الخفة هزو لا تمرین» (ابن جنی، الخصائص، بی تا: ۱/ ۷۷).

لهجه‌های گوناگون عرب در قرائت قرآن تأثیر گذاشت و این امر نه تنها منحصر به صدر اسلام و ایام حیات رسول خدا ﷺ می‌شد، حتی در دوره‌های بعد نیز بعضی از قاریان، قرآن را بر طبق لهجه‌های جدید خود قرائت کردند (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۶ق: ۲/ ۲۵). در اصل باید پذیرفت، قرآن تنها بر یک لهجه که طبعاً فصیح‌ترین آنها است، نازل شده است؛ و با توجه به وجود طبیعی لهجه‌های مختلف، قرائت‌های گوناگون متأثر از این لهجه‌ها را برمی‌تابد؛ و اگر کسی به اشتباه لهجه‌ای غیر از لهجه‌ی اصیل را منشأ فهم خود از قرآن قرار دهد، می‌بایست به لهجه‌ی اصیل باز گردد. تاریخ قرائات نشان می‌دهد که به خاطر عدم توجه به این نکته، اختلاف لهجه‌ها در پاره‌ای از موارد باعث اختلاف قرائات شده است. درواقع برای کسانی که خود به آن لهجه و نوع گویش، قرآن را تلاوت می‌کردند، اختلاف قرائت صدق نمی‌کرده است؛ اما برای کسانی که بعدها همین گوناگونی گویش را به‌عنوان چند گونه بودن قرائت تلقی کرده‌اند، اختلاف قرائات صدق کرده است (نصیری، عوامل پیدایش اختلاف قرائت، ۱۳۷۹: ۷۵).

از این رو، یکی از عوامل اختلاف قرائات، تعدد لهجه است که در قرائت ابی‌بن کعب نیز نمودار است، برای مثال:

۱- عبارت ﴿وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا...﴾ (بقره/ ۲۷۸) را به دلیل تخفیف حرکت از «یاء» بعد از کسره، با سکون «یاء» به لهجه‌ی قبیله‌ی طی و بعضی از اعراب قرائت کرده است؛ ﴿وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا...﴾ (ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/ ۱۴۱).
 ۲- عبارت ﴿حَرِّثُ حِجْرٌ...﴾ (انعام/ ۱۳۸) را «حَرِّثُ حِجْرٌ...» قرائت کرده است (همان: ۲۳۱). ابن جنی این اختلاف را از جنبه آواشناسی مجاز می‌داند و آن را تبدیل آواها در موقعیت خاص خود تفسیر می‌کند (همان: ۵۶-۵۵).

۳- عبارت ﴿عِثْيَا﴾ (مریم/ ۸) را «عِسیا» خوانده است (فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۱۴۲۰ق: ۲۱/ ۵۱۳). احمد بن حنبل از ابن عباس روایت می‌کند: «عِثْيَا» و «عِسیا» دو لغت هستند که بزرگان به هر دو وجه قرائت کرده‌اند (ابن حنبل، مسند احمد، بی‌تا: ۴/ ح ۳۲۴۶).

۴- عبارت ﴿إِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ...﴾ (انبیاء/ ۹۸) را به صورت ﴿إِنَّكُمْ وَ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَطَبُ جَهَنَّمَ...﴾ قرائت کرده است؛ «الحطب» و «الحصَب» هر دو به معنی «الحطب» هستند (ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۲/ ۶۷).

۵- عبارت ﴿...إِذَا بُعِثَ مَا فِي الْقُبُورِ﴾ (عادیات/ ۹) را به دلیل قریب المخرج بودن به صورت «إِذَا بُحِثَ مَا فِي الْقُبُورِ» قرائت کرده است؛ با تبدیل «عین» به «حاء» (ابوحیان، البحر المحيط فی التفسیر، ۱۴۲۰ق: ۸/ ۵۰۵) ابن جنی می نویسد: «این قرائت ممکن است مربوط به قبایل حجاز باشد» (ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/ ۳۴۳).

قرائت تصریفی

تصریف در لغت یعنی جابجا کردن و تغییر دادن و در طبیعت زبان قرآن عبارت است از ساخته شدن یک کلمه یا آیه بعدی از روی کلمه یا آیه قبلی. مثلاً سوره «ناس» - اولین سوره ای که آموزش قرآن از آن شروع می شود - با آیه ﴿قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ النَّاسِ﴾ آغاز می گردد. بلافاصله در آیه دوم و سوم ترکیب های «ملک الناس» و «اله الناس» آورده شده است که این ساخت ها، تصریفی از «رب الناس» در آیه اول اند؛ آیه ﴿قُلْ اَعُوْذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ﴾ نیز تصریفی از آیات یکم تا سوم سوره «ناس» است. همچنین آیه ۱۹ سوره بروج: ﴿بَلِ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فِيْ تَكْذِيْبٍ﴾ تصریفی از آیه ۲۲ انشقاق است: ﴿بَلِ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا يُكْذِبُوْنَ﴾. به همین ترتیب، در سراسر قرآن، این اسلوب به صورت یک زنجیره کلامی به هم پیوسته، گسترده شده است.^[۱۴۸] برای فراگیری زبان قرآن باید این سبک تصریفی را در سه حوزه کلمات، آیات و سوره ها گسترش داد. قرآن آموزان عهد نبوی نخست به صورت ناخودآگاه این گسترش را در قالب قرائات مختلف انجام می دادند؛ به طوری که در قرائات صحابه شاهد گستره ای از تصریفات قرآنی هستیم (عبد اللطیف، مرویات نسخ التلاوة، ۱۴۳۵ق: ۴۰۴-۸۷).

با این حال، رسول خدا ﷺ، آنان را به فراگیری و مداومت بر قرائت سوره ها به شکل درست و کامل آن توصیه می کردند؛ زیرا تصریف در صورتی ارزشمند است که اصل قرآن در ذهن و قلب قرآن آموزان به عنوان ساخت های پایه زبان آموزی قرآن تثبیت شده باشد. برای نمونه می توان به قرائت تصریفی امام علی علیه السلام که ﴿وَطَلَحَ مَنْضُودٌ﴾ (واقع/ ۲۹) را «وطلح منضود» و ﴿يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا﴾ (یاسین/ ۵۲) را «مین بعثنا» قرائت کرده اند، اشاره کرد (طبری، جامع البیان، ۱۹۸۷ق: ۲۳/ ۱۱۱) امام باقر علیه السلام ﴿وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا اَوْلِيَآؤُهُمُ الظَّالِمُوْنَ﴾ (بقره/ ۲۵۷) را به صورت «الطواغیت» تصریف کرده اند (کلینی، الکافی، ۱۴۱۳ق: ۸/ ۲۸۹).

از قرائات تفسیری می توان به روایت سلمان فارسی اشاره کرد که گفته است: نزد پیامبر ﷺ خواندم: ﴿ذٰلِكَ بِاَنَّ مِنْهُمْ قَسِيْسِيْنَ وَرُهْبَانًا﴾ (مائده/ ۸۲)، ایشان به جای «قسیسین»، «صدیقین» نیز خواندند (ابن ابی داود، المصاحف، ۱۴۲۳ق: ۱۱۵). یا ابن مسعود آیه ﴿لِّلَّذِيْنَ

آَمَنُوا انظُرُونَا ﴿﴾ (حدید/ ۵۷) را به این صورت‌ها تفسیر کرده است: «... امهلونا»، «... اخرونا» یا «... ارجثونا» (ابوشامه، المرشد الوجیز، ۱۳۹۵ق: ۱۰۴؛ سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ۱۳۹۴ق: ۱/ ۱۴۹)؛ یا انس بن مالک، آیه ﴿اِنِّی نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْماً﴾ (مریم/ ۲۶) را به صورت «اِنِّی نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْماً وَصَمْتاً» تفسیر کرده است (ابوعبید، فضائل القرآن، ۱۴۱۵ق: ۳۰۴).

نتیجه

صحابه در عهد نبوی، افزون بر آموزش و قرائت قرآن واحد (قرائت متواتر)، فهم و توضیح خود را از قرآن در قالب قرائات بیان و تبیین می‌کردند؛ این رویه‌ای بود که پیامبر ﷺ بر مبنای روایت «نزل القرآن علی سبعة احرف» جواز آن را داده بودند؛ ولی هیچ‌گاه این اختلافات به عنوان متن کلام الهی تلقی نشد و صحابه آن را در مصحف رسمی ثبت و ضبط نمی‌کردند. قرائت‌های تفسیری در عهد نبوی رایج بوده و خاص ابی‌بن کعب یا ابن مسعود نیست، بلکه رویه‌ای برای آسان‌سازی آموزش قرآن و فهم آن بوده است و پیامبر اکرم ﷺ همواره تأکید داشتند که این اختلافات را نباید مکتوب و نشر داد. طبق یافته‌های جدول این پژوهش، اکثر آیاتی را که ابی‌بن کعب متفاوت از قرائت رایج - قرائت حفص از عاصم - خوانده است، به علت اضافات تفسیری است که در مقام فهم مخاطب ارائه شده است. افزون بر تأثیر اضافات تفسیری در قرائت وی، اجتهادهای شخصی و تعدد لهجه نیز از عوامل اختلاف قرائت وی با قرائت رایج محسوب می‌شود. همچنین باید توجه داشت که بیشتر این اختلاف‌ها به نحوی است که در اصل معنی لفظ، تغییری ایجاد نمی‌کند و همچنین چیزی بر قرآن اضافه یا چیزی از آن نمی‌کاهد، از این‌رو، مبحث اختلاف قرائات، وسیله‌ای برای تجویز تحریف به زیاده یا نقصان در قرآن نیست.

بی نوشتها

- [۱] معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۶: ۱/ ۳۲۵؛ زركشى، البرهان فی علوم القرآن، ۱۳۷۶: ۱/ ۲۲۰.
- [۲] طبرى، جامع البيان فی تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۱/ ۲۴۹؛ فخر رازى، التفسير الكبير، ۱۴۲۰: ۳/ ۵۳۲.
- [۳] قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ۱۴۱۵: ۲۸۷.
- [۴] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱/ ۵۳؛ طبرى، جامع البيان فی تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۱/ ۳۰۹.
- [۵] عسقلانى، العجائب فی بيان الاسباب، بی تا: ۱/ ۳۴۶؛ ابن جوزى نواسخ القرآن - ناسخ القرآن و منسوخه، ۱۴۲۳: ۱۹۰.
- [۶] قاسم بن سلام، الناسخ و المنسوخ، ۱۴۱۸: ۱۲.
- [۷] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱/ ۷۳؛ فخر رازى، التفسير الكبير، ۱۴۲۰: ۵/ ۴.
- [۸] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱/ ۷۵؛ طبرى، جامع البيان فی تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۱/ ۵۹۵؛ الفارسی الأصل، الحجة للقراء السبعة، ۱۴۱۳: ۲/ ۲۱۶.
- [۹] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱/ ۷۸.
- [۱۰] همان: ۸۰.
- [۱۱] طوالة، القرائات القرآنیة و أثرها فی علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۵۵۵.
- [۱۲] خطیب، معجم القراءات، ۱۴۳۰: ۱/ ۲۴۰.
- [۱۳] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱/ ۱۱۵.
- [۱۴] الطیار، شرح مقدمه التسهيل لعلوم التنزيل لابن جوزى، ۱۴۳۱: ۳۷.
- [۱۵] طبرى، جامع البيان فی تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۲/ ۱۹۰.
- [۱۶] همان: ۱۹۵.
- [۱۷] قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ۱۴۱۵ق: ۳۲۵؛ طوالة، القرائات القرآنیة و أثرها فی علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۴۴۶.
- [۱۸] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱/ ۱۴۶؛ طبرى، جامع البيان فی تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۲/ ۲۷۹.
- [۱۹] طوالة، القرائات القرآنیة و أثرها فی علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۵۶۳.

- [۲۰] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱۵۶/۱.
- [۲۱] همان: ۱۶۶.
- [۲۲] همان: ۱۷۴.
- [۲۳] ابن جنى، المحتسب فى تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۴۱.
- [۲۴] زمخشرى، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، ۱۴۲۹: ۱/۲۴۸-۲۴۷.
- [۲۵] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱۹۱/۱؛ آلوسى، روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم و السبع المثانى، ۱۴۱۵: ۸۲/۲؛ سيوطى، معترك القرآن فى اعجاز القرآن، ۱۴۰۸: ۱/۱۰۵؛
- ايوب، الحديث فى علوم القرآن و الحديث، ۱۴۲۵: ۷۷؛ طوله، القرائات القرآنيه و أثرها فى علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۴۷۶؛ سيوطى، الاتقان فى علوم القرآن، ۱۳۹۴ق: ۷/۱۳.
- [۲۶] فخر رازى، التفسير الكبير، ۱۴۲۰: ۴۳۵/۹.
- [۲۷] سيوطى، معترك القرآن فى اعجاز القرآن، ۱۴۰۸: ۴۳۳/۳؛ فخر رازى، التفسير الكبير، ۱۴۲۰: ۱۲/۱۰.
- [۲۸] رازى، احكام القرآن، ۱۴۰۵: ۹۵/۳؛ ذهبى، التفسير والمفسرون، بى تا: ۸۵/۲؛ سجستانى، المصاحف، ۱۴۲۳: ۱۶۴؛ الحسينى البخارى، نيل المرام من تفسير آيات الاحكام، ۲۰۰۳: ۱۵۸.
- [۲۹] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱۶۶/۱.
- [۳۰] باقلانى، الانتصار للقرآن، ۱۴۲۲: ۴۲۴/۲؛ قاسم-بن سلام، فضائل القرآن، ۱۴۱۵ق: ۲۹۷.
- [۳۱] طوله، القرائات القرآنيه و أثرها فى علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۴۷۷.
- [۳۲] طبرى، جامع البيان فى تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۱۵۵/۵.
- [۳۳] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱۷۵/۱.
- [۳۴] همان: ۲۸۹.
- [۳۵] همان: ۲۹۱.
- [۳۶] همان: ۲۵۶.
- [۳۷] همان: ۲۹۲.
- [۳۸] همان: ۲۹۵؛ طوله، القرائات القرآنيه و أثرها فى علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۶۱۲.
- [۳۹] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۲۹۵/۱.

- [۴۰] طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۲: ۱۷۱/۶.
- [۴۱] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۳۱۳/۱؛ خطیب، معجم القراءات، ۱۴۳۰: ۲۹۷/۲؛ مختار عمر، معجم القراءات القرآنیة، ۱۴۲۶: ۲۲۰/۲؛ طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۲: ۱۸۸/۶.
- [۴۲] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۳۱۴/۱؛ طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۲: ۱۹۱/۶.
- [۴۳] آل غازی العانی، بیان المعانی، ۱۳۸۲: ۳۵۲/۶؛ فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۱۴۲۰: ۴۰۲/۱۲.
- [۴۴] فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۱۴۲۰: ۴۲۲/۱۲.
- [۴۵] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۴۲۵/۱.
- [۴۶] همان: ۳۵۰.
- [۴۷] قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ۱۴۱۵ق: ۲۹۹.
- [۴۸] ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۴۱.
- [۴۹] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۲۹۲/۱.
- [۵۰] همان: ۳۷۵.
- [۵۱] همان: ۲۸۵.
- [۵۲] ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۴۱.
- [۵۳] طوالة، القراءات القرآنیة وأثرها فی علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۴۵۰.
- [۵۴] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۳۹۱/۱.
- [۵۵] همان: ۳۲۵/۲.
- [۵۶] ابن خالویه، اعراب القراءات السبع وعللها، ۱۴۱۳: ۲۰۸/۱؛ خطیب، معجم القراءات، ۱۴۳۰: ۱۶۵/۳.
- [۵۷] ابن خالویه، اعراب القراءات السبع وعللها، ۱۴۱۳: ۲۱۴/۱؛ زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۱۴۲۹: ۱۳۱/۲؛ حنفی، مفاتیح الأغانی فی القراءات والمعانی، ۱۴۲۲: ۱۸۵.
- [۵۸] طوالة، القراءات القرآنیة وأثرها فی علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۱۵۶.
- [۵۹] ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۴۱.
- [۶۰] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۴۶۲/۱؛ مختار عمر، معجم القراءات القرآنیة، ۱۴۲۶: ۷۱/۳؛ زمخشری، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ۱۴۲۹: ۴۳۴/۲.

- [۶۱] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۴۶۹/۱؛ نحاس، اعراب القرآن، ۱۴۱۲ق: ۲۲۴/۴؛ شرف الدين، الموسوعة القرآنية خصائص السور، ۱۴۲۰: ۳۶/۴.
- [۶۲] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۴۷۵/۱؛ طبرى، جامع البيان فى تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۱۰۳/۱۱.
- [۶۳] ابن جنى، المحتسب فى تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱۴۱/۱.
- [۶۴] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۴۷۹/۱.
- [۶۵] همان: ۱۲/۲؛ طبرى، جامع البيان فى تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۱۹/۱۲.
- [۶۶] طوالة، القراءات القرآنية وأثرها فى علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۴۵۰.
- [۶۷] ابن خالويه، اعراب القراءات السبع وعللها، ۱۴۱۳: ۳۰۱/۱؛ خطيب، معجم القراءات، ۱۴۳۰: ۱۸۷/۴.
- [۶۸] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۳۹/۲.
- [۶۹] طبرى، جامع البيان فى تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۳۶/۱۳؛ حنفى، مفاتيح الأغاني فى القراءات والمعاني، ۱۴۲۲: ۲۲۶.
- [۷۰] طبرى، جامع البيان فى تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۷۷/۱۳.
- [۷۱] ابن خالويه، اعراب القراءات السبع وعللها، ۱۴۱۳: ۳۳۲/۱؛ طبرى، جامع البيان فى تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۲۰۸/۱۳.
- [۷۲] زمخشري، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، ۱۴۲۹: ۵۹۷/۲.
- [۷۳] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۹۹/۲.
- [۷۴] ابوحيان، البحرالمحيط فى التفسير، ۱۴۲۰: ۶۰۵/۶.
- [۷۵] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱۱۷/۲؛ نحاس، اعراب القرآن، ۱۴۱۲ق: ۲۶۶/۲.
- [۷۶] آلوسى، روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني، ۱۴۱۵: ۳۲/۸؛ قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ۱۴۱۵ق: ۳۰۳.
- [۷۷] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱۱۹/۲؛ قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ۱۴۱۵ق: ۳۰۵.
- [۷۸] طبرى، جامع البيان فى تفسير القرآن، ۱۴۱۲: ۴۷/۱۵.
- [۷۹] فراء، معانى القرآن، ۱۴۰۳: ۱۲۳/۲.
- [۸۰] خطيب، معجم القراءات، ۱۴۳۰: ۶۵/۵؛ مختار عمر، معجم القراءات القرآنية، ۱۴۲۶: ۳۲۲/۳.

- [٨١] زمخشري، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، ١٤٢٩: ٩٩٨/٢.
- [٨٢] نحاس، اعراب القرآن، ١٤١٢ق: ٢٩٥/٢.
- [٨٣] فراء، معاني القرآن، ١٤٠٣: ١٤٦/٢-١٤٥.
- [٨٤] ابن خالويه، اعراب القرائات السبع وعللها، ١٤١٣: ٣٩٧/١؛ طوسي، التبيان في تفسير القرآن، ١٤٣١: ٤٥/٧.
- [٨٥] ابوحيان، البحر المحيط في التفسير، ١٤٢٠: ١٩٤/٧.
- [٨٦] قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ١٤١٥ق: ٢٤٤؛ ابو-شامه، المرشد الوجيز الى علوم تتعلق بالكتاب العزيز، ١٣٩٥: ١١١.
- [٨٧] فراء، معاني القرآن، ١٤٠٣: ١٥٧/٢.
- [٨٨] حنفي، مفاتيح الأغاني في القراءات والمعاني، ١٤٢٢: ٢٦٥.
- [٨٩] فخر رازي، التفسير الكبير، ١٤٢٠: ٥١٣/٢١.
- [٩٠] زمخشري، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، ١٤٢٩: ١٦/٣.
- [٩١] همان: ١٤؛ فراء، معاني القرآن، ١٤٠٣: ١٦٨/٢؛ طبري، جامع البيان في تفسير القرآن، ١٤١٢: ١٠١/١٦.
- [٩٢] فراء، معاني القرآن، ١٤٠٣: ١٧١/٢.
- [٩٣] فخر رازي، التفسير الكبير، ١٤٢٠: ١٩/٢٢.
- [٩٤] فراء، معاني القرآن، ١٤٠٣: ١٧٦/٢.
- [٩٥] زمخشري، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، ١٤٢٩: ٦٢/٣.
- [٩٦] فراء، معاني القرآن، ١٤٠٣: ١٨٤/٢.
- [٩٧] همان: ١٨٨.
- [٩٨] ابن جني، المحتسب في تبين وجوه شواذ القراءات، ١٤٢٠ق: ١٤١/١.
- [٩٩] ابن عربي، احكام القرآن، ١٤٢٤: ٢٩١/٣.
- [١٠٠] السائيس، تفسير آيات الاحكام، ٢٠٠٢: ٥٢٦؛ زمخشري، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، ١٤٢٩: ١٧٣/٣.
- [١٠١] فراء، معاني القرآن، ١٤٠٣: ٢٤٠/٢.
- [١٠٢] طبري، جامع البيان في تفسير القرآن، ١٤١٢: ٨٤/١٨.
- [١٠٣] قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ١٤١٥ق: ٣٠٧؛ زمخشري، الكشف عن حقائق غوامض التنزيل، ١٤٢٩: ٢٤٢/٣؛ فخر رازي، التفسير الكبير، ١٤٢٠: ٣٨٧/٢٣.

- [۱۰۴] طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۲: ۱۲۷/۱۸.
- [۱۰۵] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۲۷۱/۲؛ فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۱۴۲۰: ۴۸۰/۲۴.
- [۱۰۶] راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۱۴۱۲: ۲۱۵.
- [۱۰۷] ابوحیان، البحر المحیط فی التفسیر، ۱۴۲۰ق: ۴۵۰/۶.
- [۱۰۸] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۲۸۶/۲؛ ابو-شامه، المرشد الوجیز الی علوم تتعلق بالکتاب العزیز، ۱۳۹۵: ۱۱۲.
- [۱۰۹] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۲۹۰/۲.
- [۱۱۰] همان: ۲۹۱.
- [۱۱۱] همان: ۲۹۹؛ نحاس، اعراب القرآن، ۱۴۱۲ق: ۱۴۹/۳؛ ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۴۱.
- [۱۱۲] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۳۰۰/۲.
- [۱۱۳] خطیب، معجم القراءات، ۱۴۳۰: ۴۳/۷.
- [۱۱۴] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۳۱۶/۲-۳۱۵.
- [۱۱۵] همان: ۳۳۵؛ الجکنی الشنقیطی، دفع ایهام الاضطراب عن آیات الکتاب، ۱۴۱۷: ۱۸۶.
- [۱۱۶] ابن جنی، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۴۱.
- [۱۱۷] شرف الدین، الموسوعة القرآنية خصائص السور، ۱۴۲۰: ۱۳/۸.
- [۱۱۸] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۴۱۴/۲.
- [۱۱۹] قاسم بن سلام، فضائل القرآن، ۱۴۱۵ق: ۳۱۱.
- [۱۲۰] طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۲: ۵۰/۲۵.
- [۱۲۱] همان: ۵۳.
- [۱۲۲] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۳۷/۳.
- [۱۲۳] همان: ۴۵.
- [۱۲۴] نحاس، اعراب القرآن، ۱۴۱۲ق: ۱۳۳/۴.
- [۱۲۵] معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۶: ۳۲۵/۱.
- [۱۲۶] طواله، القرائات القرآنیة وأثرها فی علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۴۷.
- [۱۲۷] فراء، معانی القرآن، ۱۴۰۳: ۳۹۰/۱.
- [۱۲۸] همان: ۳۷۹/۲.

- [۱۲۹] معرفت، التمهيد في علوم القرآن، ۱۴۱۶: ۳۲۵/۱؛ فراء، معاني القرآن، ۱۴۰۳: ۳۷۹/۲.
- [۱۳۰] ابن جنى، المحتسب في تبين وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۴۱.
- [۱۳۱] فراء، معاني القرآن، ۱۴۰۳: ۴۰۶/۱؛ نحاس، اعراب القرآن، ۱۴۱۲ق: ۲۱۸/۴؛ ابن جنى، المحتسب في تبين وجوه شواذ القراءات، ۱۴۲۰ق: ۱/۱۴۱.
- [۱۳۲] ابوشامه، المرشد الوجيز الى علوم تتعلق بالكتاب العزيز، ۱۳۹۵: ۱۰۴؛ طوالة، القراءات القرآنية وأثرها في علوم القرآن، ۱۴۳۵: ۵۵.
- [۱۳۳] فراء، معاني القرآن، ۱۴۰۳: ۸۵۱/۲؛ قيسى، الكشف عن وجوه القراءات السبع وعللها و حججها، ۱۴۲۵: ۶۲۹.
- [۱۳۴] فراء، معاني القرآن، ۱۴۰۳: ۱۳۹/۳.
- [۱۳۵] همان: ۱۵۶.
- [۱۳۶] نحاس، اعراب القرآن، ۱۴۱۲ق: ۴۱۴/۴؛ خطيب، معجم القراءات، ۱۴۳۰: ۴۸۰/۹.
- [۱۳۷] فيروزآبادي، بصائر ذوى التمييز فى لطائف الكتاب العزيز، ۱۴۱۶: ۱۳۷/۳.
- [۱۳۸] فراء، معاني القرآن، ۱۴۰۳: ۱۸۰/۳.
- [۱۳۹] همان: ۳۰۹/۱.
- [۱۴۰] همان: ۲۱۶/۳.
- [۱۴۱] همان: ۲۴۰.
- [۱۴۲] آلوسى، روح المعانى فى تفسير القرآن العظيم والسبع المثانى، ۱۴۱۵: ۳۱۵/۱۵؛ نسفى، فضائل القرآن، ۲۰۰۸: ۱۸۰/۱.
- [۱۴۳] فراء، معاني القرآن، ۱۴۰۳: ۲۵۷/۳.
- [۱۴۴] شرف الدين، الموسوعة القرآنية خصائص السور، ۱۴۲۰: ۲۲۸/۱۱.
- [۱۴۵] سيوطى، معترك القرآن فى اعجاز القرآن، ۱۴۰۸: ۴۴۳/۳.
- [۱۴۶] فراء، معاني القرآن، ۱۴۰۳: ۲۸۲/۳.
- [۱۴۷] ابوحيان، البحر المحيط فى التفسير، ۱۴۲۰ق: ۵۰۵/۸.
- [۱۴۸] امام باقر (عليه السلام) می فرماید: «هو قرآن كلام متّص»؛ (برقى، المحاسن، ۲/ ۳۰۰).

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران، موسسه تحقیقاتی فرهنگ دارالذکر، قم: ۱۳۸۳ ش.
۲. آلغازی العانی، محمود، بیان المعانی، مطبعة الترقی، دمشق: ۱۳۸۲ ق.
۳. آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، محقق: علی عبدالباری عطیه، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۱۵ ق.
۴. ابوحیان، محمد بن یوسف، البحرالمحیط فی التفسیر، محقق: صدقی محمد جمیل، دارالفکر، لبنان - بیروت: ۱۴۲۰ ق.
۵. ابوشامه، ابوالقاسم شهاب الدین، المرشد الوجیز الی علوم تتعلق بالکتاب العزیز، محقق: طیار آلتی قولاج، دارصادر، بیروت: ۱۳۹۵ ق.
۶. ایوب، حسن محمد، الحدیث فی علوم القرآن و الحدیث، دارالسلام، الاسکندریة: ۱۴۲۵ ق.
۷. ابن جنی، ابوالفتح عثمان، المحتسب فی تبیین وجوه شواذ القراءات، بی جا: وزارة الاوقاف - المجلس الأعلى للشئون الاسلامیه، ۱۴۲۰ ق.
۸. —، الخصائص، الهيئة المصرية العامة للكتاب، بی جا: چ چهارم، بی تا.
۹. ابن جوزی، علی بن محمد، نواسخ القرآن - ناسخ القرآن و منسوخه، عمادة البحث العلمی بالجامعة الاسلامیه، مدینه: چ دوم، ۱۴۲۳ ق.
۱۰. ابن حنبل، احمد، مسند احمد، دارالصادر، بیروت: بی تا.
۱۱. ابن خالویه، حسین بن احمد، اعراب القرائات السبع و عللها، مکتبه الخانجی، قاهره: ۱۴۱۳ ق.
۱۲. —، المختصر فی شواذ القرآن من کتاب البدیع، مطبعة الرحمانیه، مصر: ۱۹۳۴ م.
۱۳. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، محقق: علی محمد بجاوی، دارالجیل، بیروت: ۱۴۱۲ ق.
۱۴. ابن عربی اشبیلی، محمد بن عبدالله، احکام القرآن، دارالکتب العلمیه، بیروت - لبنان: چ دوم، ۱۴۲۴ ق.

۱۵. — قانون التأویل، تحقیق: محمد السليمانی، دارالقبلة للثقافة الاسلاميه، بيروت: ۱۹۸م.
۱۶. ابن كثير، اسماعيل بن عمر، تفسير القرآن العظيم، دار الكتب العلمية، بيروت: ۱۴۱۹ق.
۱۷. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، دار صادر، بيروت: ۱۴۱۴ق.
۱۸. ابوليله، محمد بن محمد، القرآن الكريم من المنظور الاستشراقي، دار النشر للجامعات، مصر: ۱۴۲۳ق.
۱۹. باقلاني، ابوبكر، الانتصار للقرآن، تحقيق: محمد عصام القضاة، دارالفتح، بيروت: ۱۴۲۲ق.
۲۰. ترمذی، محمد بن عيسى، الجامع الصحيح، تحقيق احمد محمد شاكر، دارالكتاب العلمي، بيروت: ۱۴۰۸ق.
۲۱. جكنى الشنقيطی، عبدالقادر، دفع ايها الاضطراب عن آيات الكتاب، مكتبة ابن تيميه، قاهره: ۱۴۱۷ق.
۲۲. حاكم نيشابوري، ابو عبدالله، المستدرک على الصحيحين، محقق: مصطفى عبدالقادر عطا، دارالكتب العلمية، بيروت: ۱۹۹۰.
۲۳. الحسيني البخاري القنوجي، أبو الطيب، نيل المرام من تفسير آيات الاحكام، دارالكتب العلمية، بی جا: ۲۰۰۳.
۲۴. حنفی، ابوالعلاء، مفاتيح الأغاني في القراءات والمعاني، دار ابن حزم للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت - لبنان: ۱۴۲۲ق.
۲۵. خطيب، عبداللطيف، معجم القراءات، دار سعد الدين، دمشق: ۱۴۳۰ق.
۲۶. ذهبی، محمد حسين، التفسير والمفسرون، مكتبة وهبة، قاهره: بی تا.
۲۷. ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان، تذكرة الحفاظ، تحقيق: زكريا عميرات، دارالكتب العلمية، بيروت: ۱۹۹۸م.
۲۸. رازی، ابوبكر احمد بن علی، احكام القرآن، محقق: محمد صادق القمحاوي، دار احیاء التراث العربی، بيروت: ۱۴۰۵ق.
۲۹. راغب اصفهانی، حسين بن محمد، المفردات في غريب القرآن، محقق: صفوان عدنان الداودي دارالقلم، دارالشاميه، دمشق - بيروت: ۱۴۱۲ق.
۳۰. رجبي قدسی، محسن، آيين قرائت و کتابت قرآن كريم در سيره نبوی، مؤسسه بوستان كتاب، قم: ۱۳۸۹ش.
۳۱. زرقانی، محمد عبدالعظيم، مناهل العرفان في علوم القرآن، دار احیاء الكتب العربيه، بی جا: بی تا.

۳۲. زركشى، بدرالدين، البرهان فى علوم القرآن، محقق: محمد ابوالفضل ابراهيم، دار إحياء الكتب العربيه، بی جا: ۱۳۷۶ق.
۳۳. زمخشرى، محمود بن عمر، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، دار الكتاب العربى، بيروت: چ سوم، ۱۴۲۹ق.
۳۴. السائس، محمدعلى، تفسير آيات الاحكام، محقق: ناجى سويدان، المكتبة العصرية للطباعة و النشر، بی جا: ۲۰۰۲.
۳۵. سجستانى، ابن ابى داوود، المصاحف، محقق: محمد عبده، الفاروق الحديثة، مصر: ۱۴۲۳ق.
۳۶. سيوطى، جلال الدين، الاتقان فى علوم القرآن، محقق: محمد ابوالفضل ابراهيم، الهيئة المصرية العاصة للكتاب، مصر: ۱۳۹۴ق.
۳۷. — معترك القرآن فى اعجاز القرآن، دارالكتب العلميه، بيروت - لبنان: چ دوم، ۱۴۰۸ق.
۳۸. شرف الدين، جعفر، الموسوعة القرآنية خصائص السور، محقق: عبدالعزيز بن عثمان التويجزى، دارالتقريب بين المذاهب الإسلاميه، بيروت: ۱۴۲۰ق.
۳۹. طبرى، محمد بن جرير، جامع البيان فى تفسير القرآن، داراحياء التراث العربى، بيروت: ۱۴۱۲ق.
۴۰. طوالة، نمشة بنت عبدالله، القرائات القرآنيه و أثرها فى علوم القرآن، داركنوز أشبيليا للنشر و التوزيع، بی جا: ۱۴۳۵ق.
۴۱. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، تصحيح: احمد حبيب قصير العاملى، الاميره، بيروت: ۱۴۳۱ق.
۴۲. طيار، ناصر، شرح مقدمه التسهيل لعلوم التنزيل لابن جوزى، دار ابن جوزى، بی جا: ۱۴۳۱ق.
۴۳. عبداللطيف، رياض حسين، مرويات نسخ التلاوه، الدار الأثرية، بی جا: ۱۴۳۵ق.
۴۴. عسقلانى، ابن حجر، العجائب فى بيان الاسباب، محقق: عبدالحكيم محمد الأنيس، دار ابن الجوزى، بی جا: بی تا.
۴۵. عسكرى، مرتضى، القرآن الكريم و روايات المدرستين، كلية اصول الدين، قم: چ اول، ۱۴۱۶ق.

۴۶. غفاری، عبدالرسول، القرائات و الأحرف السبعة، مركز المصطفی العالمی للترجمة و النشر، قم: ۱۴۳۳ق.
۴۷. فارسى الأصل، ابوعلی، الحجة للقراء السبعة، دارالمأمون للتراث، دمشق - بيروت: چ دوم، ۱۴۱۳ق.
۴۸. فتح‌الهی، ابراهیم و شهروز ذوالفقاری، تاریخ تفسیر قرآن کریم، نگاهى دیگر، تهران: ۱۳۸۶ش.
۴۹. فخر رازى، محمد بن عمر، التفسیر الكبير (مفاتیح الغیب)، دار إحياء التراث العربی، بيروت - لبنان: چ سوم، ۱۴۲۰ق.
۵۰. فراء، یحیی بن زیاد، معانى القرآن، عالم الكتب، بيروت: چ سوم، ۱۴۰۳ق.
۵۱. فیروزآبادی، محمدبن یعقوب، بصائر ذوی التمییز فی لطائف الكتاب العزیز، محقق: محمدعلی البخار، المجلس الأعلى لشئون الإسلامیه، قاهره: ۱۴۱۶ق.
۵۲. قاسم بن سلام، ابوعبید، الناسخ و المنسوخ فی قرآن العزیز و ما فیہ من الفرائض و السنن، مكتبة الرشد، بی‌جا: چ دوم، ۱۴۱۸ق.
۵۳. — فضائل القرآن للقاسم بن سلام، دار ابن کثیر، دمشق - بيروت: ۱۴۱۵ق.
۵۴. قرشى بنابى، على اكبر، قاموس قرآن، دار الكتب الإسلامية، تهران: چ ششم، ۱۳۷۱ش.
۵۵. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحكام القرآن، دارالكتب المصریه، قاهره: ۱۹۵۴ق.
۵۶. القطان، مناع بن خليل، مباحث فی علوم القرآن، مكتبة المعارف للنشر و التوزيع، بی‌جا: چ دوم، ۱۴۲۱ق.
۵۷. قیسى، مكی بن ابی طالب، الكشف عن وجوه القراءات السبع و عللها و حججها، دارالفكر، بيروت: ۱۴۲۶-۱۴۲۵ق.
۵۸. كلانتري، ابراهيم، «عوامل اختلاف قرائات قرآن کریم»، بینات، شماره ۱۷، ۱۳۷۷ش.
۵۹. کلینی، محمدبن یعقوب، الکافی، تحقیق: محمد جواد فقیه، دارالاضواء، بی‌جا: ۱۴۱۳ق.
۶۰. گلدزیهر، ایگناس، گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان، مترجم: ناصر طباطبائی، ققنوس، تهران: چ چهارم، ۱۳۹۳.

۶۱. مختار عمر، احمد و عبدالعال سالم مکرم، معجم القرائات القرآنیه، انتشارات اسوه، تهران: ۱۴۲۶ق.
۶۲. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، مؤسسه النشر الاسلامی، بی جا: ۱۴۱۶ق.
۶۳. نحاس، ابوجعفر، اعراب القرآن، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۲۱ق.
۶۴. —، الناسخ والمنسوخ، محقق: محمد عبدالسلام محمد، مکتبه فلاح، کویت: ۱۴۰۸.
۶۵. نسائی، احمد بن شعیب، سُنَن نسائی، دار الفکر، بیروت: ۱۳۴۸ق.
۶۶. نسفی، ابن ادريس، فضائل القرآن، محقق: احمد بن فارس السلوم، دار ابن حزم، بی جا: ۲۰۰۸م.
۶۷. نصیری، علی، «عوامل پیدایش اختلاف قرائت»، بینات، شماره ۲۶، ۱۳۷۹ش.